

ZEMPLÉN VÁRMEGYE DUALIZMUS KORI RAJZA (Egy 19. század végi szöveg értelmezéséhez)

CSÍKI TAMÁS

Újabbban a magyar történetírásban is felbukkantak a történeti narráció, a történelem elbeszélésének vagy megjelenítésének lehetőségeiről, egyáltalán a múlt megismerhetőségéről s ennek korlátairól, a történelemről szerzett információink és adataink értelmezéséről szóló diskurzusok. S ezek nyomán valóban felmerülhet, mennyire lehet hiteles az a kép, amit az empirikus kutatások, az innen-onnan feltárt információk alapján próbálunk a korábbi évszázadokról alkotni. Másfelől a lokális-regionális: pl. egy-egy megye gazdasági, társadalmi vagy politikai sajátosságainak vizsgálatánál kerülhet előtérbe az a kérdés, hogy analízisünk – ami ilyen esetben követhető megközelítésmód lehet – meddig terjedhet anélkül a veszély nélkül, hogy az a történeti jelenségek olyan csoportját hagyják figyelmen kívül, amely (esetleg) a felvetett kérdéseknek és problémáknak eltérő értelmezését adhatná. Vagy meddig terjedhet anélkül, hogy tautológiába, fölösleges adathalmazba csapna át, amikor a feltárt információk már semmi újat vagy valóban specifikusat nem mondhatnak a választott vizsgálati egységről.

E veszélyek feloldására, s a megismerés szerény lehetőségeinek kibővítésére hívtuk segítségül Ballagi Gézát, az 1851 és 1907 között élt történetírót, aki 1893-ban jelentette meg Zemplén megye c. munkáját. Ennek leírásai alapján kívánjuk bemutatni a megye „közgazdasági és közművelődési állapotának”, valamint – ehhez ezúttal csak néhány reflexiót fűzve – a szerző elbeszélésmódjának egy-két sajátosságát.

A szerzőről

Mivel minden leírt szöveg valamiképpen tükrözi szerzője ismereteit, sőt egyéniségét is, ezért – a rendelkezésre álló életrajzi adatok alapján – erről kell röviden szólnunk.

Ballagi Géza zempléni zsidó családból származott. Apja, *Ballagi (Bloch) Mór*, az 1843-ban evangélikus, majd református vallásra tért nagy hírű teológus, szótár- és nyelvtanító. Öccse, *Aladár* (1853–1928) Szekfü Gyulával a Rákóczi-kérdésben legnagyobb sajtóvitába keveredő, a Thaly Kálmán-féle köznemesi-nacionalista történetírás hagyományait követő, Sárospatakon akadémiai (1876/77), majd a fővárosban egyetemi tanár.¹

Ballagi Géza a pesti református főgimnáziumban tanult, ahol a magyar irodalmat tanító Thaly Kálmán „volt rá nagy hatással..., s akivel kölcsönösen igen szerették egymást.”² Majd az érettségét követően – valószínűleg apja akaratára – a bécsi egyetem jogi

¹ Részletesebben *Waktor A.*, 1995. 1–2. sz. 44–51.; *Ujvári P.*, 1929. 81–82.

² *Szánthó Gy.*, 1909. 244. (Szánthót „kartársi viszony és benső barátság” fűzte Ballagihoz, amit értékelésénél figyelembe kell vennünk.)

karára iratkozott. Egy év után azonban hazatér, s tanulmányait Pesten fejezi be. Itthoni tanárai közül az Árpád-kori okmánytárat szerkesztő s mezőgazdasági és bányászati munkáival a gazdaságtörténet felé tájékozódó Wenzel Gusztáv, valamint a német történeti nemzetgazdaságtan képviselője, Kautz Gyula állt hozzá a legközelebb. De a statisztikus Konek Sándor óráit is látogatta, aki részese volt a hagyományos leíró (honismereti) statisztika megújításának.³

Egyetemi tanulmányai, illetve rövid pesti joggyakorlat után, 1875-ben került a sárospataki református jogakadémiára. Az évtized közepén ugyanis, az egyetemek és főiskolák tanulmányi rendjét szabályozó kormányrendelet nyomán, Patakon három új jogi tanszéket indítottak. Ballagit a politikai tudományok tanszékére hívták meg, ahol nemzetgazdaság és pénzügytant, valamint jog- és államtudományokat is oktatnia kellett.⁴

A fiatal tudós, a „világlátott, modern irányú nagyvárosi ifjú” e hírneves, ám a 19. század második felében csak lassan polgárosodó települést – miként öccse – minden bizonnyal kiindulásnak tekintette tudományos pályáján. Ezt igazolja, hogy egyik kezdeményezője volt annak a mozgalomnak, amely a jogakadémiát Miskolcra kívánta áthelyezni, majd az 1880-as, '90-es években is felmerült a debreceni főiskolai, illetve a pesti egyetemi katedra elnyerésének lehetősége. E tervek azonban nem valósultak meg, Gézát családja és egzisztenciája Patakhoz kötötte, és idővel maga is hozzászólt a nyugodtabb, ám „nehézkesebb vidéki tempóhoz.”⁵ Így öccsével ellentétben mindvégig Zemplénben maradt, sőt az oktatással is felhagyott, amikor 1901-ben a Szabadelvű Párt jelöltjeként országgyűlési képviselővé választották.

Témánk szempontjából Ballagi publicisztikai tevékenységére kell még utalnunk. 18 éves korától írta első, jórészt egyházpolitikai és tanügyi cikkeit, melyek az apja által szerkesztett, az 1859-es Protestáns Pátenssel szemben erélyesen fellépő Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, valamint a Protestáns Tudományos Szemlében és a Protestáns Naptárban jelentek meg. Emellett – jogakadémiai tanárrá választásáig – e lapok segéd-szerkesztője volt, ám további írásaival, a kiadványok vidéki népszerűsítésével vagy a Sárospataki Füzetek szerkesztésének felmerülő lehetőségével továbbra sem szakadt el a publicisztikától.⁶

Ballagit, mint az 1850-es évek elején született történetírót, az előző, még jórészt autodidakta s a következő, már a korszerűsödő egyetemi szakképzésben részesülő nemedék között sajátos átmenetiség jellemezte. A szülői házból a modern kutatás, a tudományos pálya presztízsét (és a társadalmi emelkedéshez is szükséges követését) hozta magával, ugyanakkor még jogot végzett, s generációja több tagjához hasonlóan, publicistából vált történetíróvá.

Emellett a családból a protestáns-függetlenségi hagyományokat örökölte (1857-ben, a császár látogatásakor állítólag nem akarta felvenni a fekete szíjjal átkötött sárga ruhát⁷), amit Sárospatak „szelleme” is mélyíthetett. Ez azonban nem vált radikális történetírói programmá és gyakorlattá. Ebben egyfelől képzésének sajátosságai játszhattak

³ Uo. 247.

⁴ Uo. 248.

⁵ *Waktor* i. m. 68, 83, 84–85. Ezt az „igénytelen kálvinista professzor” – miként magát jellemezte – úgy indokolta meg, hogy „összekötötteséinél fogva talán módja lett volna szintén a szerencsevadászok közé fölcsapni, de azt a függetlenséget, azt a szabadságot, mely szárnyait nem kötötte meg, s mely ma már Magyarországon jóformán csakis a protestáns iskolák és intézmények üde légkörében élvezhető, nem cseréli föl az esetleg kinálkozó nagyobb dicsőséggel.” *Ballagi G.*, 1895. 69.

⁶ *Szánthó* i. m. 245–46, 252–53, *Waktor* i. m. 83.

⁷ *Szánthó* i. m. 244.

szerepet. Igaz, a gimnáziumban még Thaly Kálmán tanította, az egyetemen viszont a szabadelvű Kautz Gyula, illetve Konek Sándor, akik nem a közjogias történet szemléletet, hanem közgazdasági, pénzügyi, statisztikai ismereteket adtak át számára. (Fontos lehet továbbá, hogy egyetemi tanulmányait éppen a kiegyezést követően kezdte.) Másfelől a főváros „sűrűjében” zajló ideológiai és tudománypolitikai csatározások, melyek nem egyszer az itt élő aulikus és függetlenségi párti történétírókat tovább polarizálták, vidéken talán kevésbé voltak élesek, így Gézát sem készítették a nyílt, esetleg a tudományosság rovására történő állásfoglalásra.⁸ (Az ellenpélda épp az öccs, Ballagi Aladár, aki pesti tudományos karrierre s a szélsőséges köznemesi-nacionalista történet szemlélet védelme érdekében a legnagyobb hírlapi vitákban vett részt.)⁹

A munka előzményéről

A Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottsága 1887-től szervezte azokat az előadásokat, melyek egy-egy megye vagy város korabeli „közgazdasági és közművelődési állapotát” mutatták be. A cél a gazdaság és társadalom „lokális szempontokból” való megismertetése volt, a millenniumi fejlődés érzékeltetésének (illetve az elmaradottság felszámolásának) nem titkolt szándékával. Ezekre a felolvasásokra épült – Ballagi 1892-ben tartotta sajtóját¹⁰ – a Kőrösi József szerkesztette s az említett bizottság által kiadott Megyei Monografiák c. sorozat, melynek füzetei az egyetemes tematika következtében¹¹ alkalmasak voltak a dualizmus kori Magyarország különböző régióinak összehasonlítására is.¹²

---

⁸ Vö. *Waktor* i. m. 79.

⁹ Az sem véletlen, hogy Géza – miként említettük – a Szabadelvű, Aladár a Függetlenségi Párthoz csatlakozott. (Utóbbiról és Szekfüvel folytatott vitájáról *Glatz F.*, 1980. 184, 194, 201–202.)

¹⁰ E rövidített szöveg önállóan megjelent: Zemplén vármegye közigazdasági és közművelődési állapota. Akadémiai Értesítő III. 1892. 698–708.

¹¹ Az elvárásokat Kőrösi a következőképpen foglalta össze: „A munka fősúlya a jelen közigazdasági állapotok és a létrejöttükön közreműködő okok előadására fektetendő. A tárgyalandó szempontok a következők: a földrajzi és népességi állapotnak, bevezetésül szolgáló, rövid ismertetése; a földművelés helyzete és jövedelmezősége, a napszámok és bérek magassága, a divó gazdasági rendszerek jelzése, egyes mintagazdaságok említésével, esetleg rövid leírásokkal; a tejgazdaság és az állattenyésztés állapota, az erdőművelés módja, jövedelmezősége és helyzete; a bányászat helyzete és annak kilátásai; a megyében virágzó kis (illetőleg házi) ipar székhelyeinek és jelentőségének ismertetése; a nagyiparban fennálló munkabérek és munkásviszonyok, a nevezetesebb gyáraknak esetleges rövid leírásával, főgyártmányaiknak, valamint – ha lehetséges – eladási piacuknak főlemlítésével; az ipartörvény hatása az iparra és az iparosokra, különösen a munkásokra; a kereskedelem állapota, tárgya és terjedelme; bankok és takarékpénztárak működése; az uszora és az uszoratörvény hatása. Ezeken felül még kívánatosnak látszik, hogy e monografiák kiterjedjenek a közigazgatás általános állapotára, különösen pedig az iskolatügyre és az igazságszolgáltatásra, valamint a közegészségügyi viszonyok rövid jellemzésére, mi mellett feltűnő állapotok lehetőleg okaikra visszavezetendők. Végül figyelmet érdemelnek még az általános néprajzi és közérkölcsei szempontok, valamint a nemzetiségi állapotok is, de mellőzésével minden, a napi politikába vágó fejtegetéseknek.” *Kőrösi J.*, 1891. XIX–XX.

¹² A Megyei Monografiák 1891-ben megjelent kötetében pl. *Grünwald Béla* Zólyom megyéről vagy *Pisztory Mór* Pozsony városáról írt, míg az 1895-ös II. kötetben Somogy, Békés, Csanád és Sopron megye mellett kapott helyet Ballagi Zemplén megyéje. Ezt megelőzően a mintegy öt éves szöveg 1893-ban jelent meg önállóan (tanulmányunkban ezt használtuk).

A szövegről

Ballagi maga is jól látta szerepét, a „műfaj”, a vállalt feladat és módszer jellegét s veszélyeit, amiről a bevezetőben írt.

„E sorok írójának csaknem két évtizeden át volt alkalma Zemplén vármegye közgazdasági és kulturális életjelenségeit figyelemmel kísérni; bejárta annak minden zugát; megbízható élő kútforrások tájékoztatása alapján azokkal a vidékekkel is közelebbről megismerkedett, melyeknek viszonyaiba csak mint turista futólag pillanthatott be; a Hegyalja egy kies pontján él ma is s állandó összeköttetésben van a megye közgazdasági és közművelődési fejlődésének tényezőivel. Éppen ezért mert vállalkozni Akadémiánk nemzetgazdasági bizottságának felhívása folytán arra, hogy az ország színe előtt bemutassa vármegyéjét jelen állapotában, folytonosan utalva egyszersmind az erőforrásokra, melyek a szebb jövőendő alapját képezik.”¹³

Ám mindehhez rögtön hozzáteszi:

„Valamely vármegye közgazdasági és közművelődési állapotának közvetlen tapasztalatok alapján való megírása nemcsak azért nehéz, mert a tömördek változatban jelentkező viszonyok beható ismeretét föltételezi, hanem még inkább azért, mert ha minden egyes tényt vagy intézményt a legalaposabban megfigyelünk is, ítéletünk szigorú tárgyilagosságában magunk sem bízhatunk. Mennél szorosabb kötelekék fűznek valakit a vármegyéhez: észlelései, kritikája annál kevésbé lehetnek megóvva az elfogultságtól. Vérmérsékletéhez képest vagy szebbnek lát mindent, mint amilyen tényleg, vagy rossznak, helytelennek találja a jót is, mert szeretné, hogy még jobb legyen.”¹⁴

Ezért Ballagi megjelöli a szubjektivitásra ingerlő személyes megfigyelések veszélyeinek elkerülési módját:

„A temperamentum szülte túlzások, szerintem, csak akként ellensúlyozhatók, ha a közvetlen megfigyelés eredményeit a statisztika tűzpróbája alá vetjük, vagy megfordítva, ha a statisztikai adatokból vonjuk le következtetéseinket, melyeknek helyességét észleleteink megerősítik.”¹⁵

Ugyanakkor a szerző nemcsak a népszámlálások, a mezőgazdasági és foglalkozási összeírások, helyi adatfelvételek számszerűsíthető értékeit használja fel, hanem a levéltári forrásokból, a korabeli sajtóból származó, a közvetlen tapasztalaton túli információkat is. A 19. század végén a kutatásokban és publikációkban a különböző adatok egyoldalú, sokszor összefüggéseiből kiragadott és értelmezés nélküli feltárása, illetve közlése vált meghatározóvá, miközben ezek az adatok a történeti „tényekkel” azonosultak. Ettől Ballagi sem függetleníthette magát, ugyanakkor másik szempontja: a személyes tapasztalatokra épülő leírások biztosíthatták a narráció folyamatosságát, a szövegszerűséget (részben az adatok közötti összefüggések feltárását), sőt a megjelenítőerőt, valamint a szubjektum érvényesülését (pl. az egyes jelenségek kritizálását vagy a közvetett politikai állásfoglalást) is. Tehát a közvetlen empiriának többféle: tartalmi és formai funkciója van, míg a különböző adatok rendszeres közlése – miként idéztük – a szubjektivitás, az egyéniség túlzott érvényesülését akadályozta meg.

---

* A szövegrészeket a mai helyesírás szerint közöljük.

¹³ Ballagi G., 1893. 4.

¹⁴ Uo. 3.

¹⁵ Uo.

S mindennek: a szociográfusi megfigyelő s a történetírói adatközlő-elemző attitűd egymásra hatásának egyéb, konkrét funkcionális (a régióhoz kötött) előnyeit is látja Ballagi:

„Ezzel a módszerrel még egy más nehézséget is legyőzhetni vélünk. Zemplén vármegyéről nem lehet elmondani, amit Szepes vármegye monographusa jelzett saját megyéjére vonatkozólag, hogy ti. az közgazdasági és társadalmi tekintetben határozott egységet képez. Nálunk minden vidéknek, jóformán minden járásnak megvan a maga specificus jellege. A Krajnya, vagyis a határszél, valamint a gálszécsi és tóketerebesi fennsík, a Hegyalja, a Bodroglók, a Harangod stb., földrajzi, ethnographiai, közgazdasági, társadalmi, éghajlati és talajviszonyaikra nézve annyira különböznek egymástól, mintha nem is egyugyanazon megyének volnának alkatrészei. Ennélfogva, bárki írnia is meg a megye monographiáját, ha kizárólag saját tapasztalataira akarna támaszkodni, évekig kellene egy-egy vidéken laknia, hogy feladatának emberül megfelelhessen. A statisztika segélyével ellenben helyismeretének hézagait is kitöltheti.”¹⁶

A két módszer együttes alkalmazásának újabb érve mellett, Ballagi tehát érzékeli, hogy a gazdasági-társadalmi, illetve közigazgatási egységek nem azonosíthatóak, ezért olyan földrajzi-ökológiai szerveződéseket (kistájakat) jelöl meg, melyek egységes ökonomiai adottságai és termelési sajátosságai, valamint az erre épülő táji kapcsolatok válhatnak régióképző tényezővé, s amelyek az egykori közösségek, a szemléltető régiótudatának is talán legfontosabb elemei lehettek.

A bevezető után, a megyei monográfiák egységes szerkezetéhez s a statisztikai kiadványokhoz is igazodva, Ballagi részletesen szól (a fejezetek címeit idézve) a megye földrajzáról és közlekedéséről (I.), népességéről (II.), mezőgazdaságáról (III.), műiparáról (IV.), kereskedelméről (V.), hiteléletéről (VI.), igazságszolgáltatásáról (VII.), közigazgatásáról (VIII.), közegészségügyéről (IX.) és közoktatásáról (X.).¹⁷

A felütésben a természeti és táji adottságokat mutatja be, ahol némi lokálpatriotizmus, továbbá a századforduló egységes nemzetállamban gondolkodó hatalmi nacionalizmusának ismert érvei is megfigyelhetők:

„Zemplén vármegyénél, melynek területe 6302 négyszögkilométer, csak kilenc vármegye nagyobb. Alakjára nézve olyan forma, mint Olaszország; mint egy hatalmas lovagcsizma sarok nélkül. Északon Gácsországgal határos, s lenyúlik egész a Sajóig. Ha Újhelynél elvágnák s alsó részét szétosztanák a szomszéd vármegyék közt: bizonyára formásabb lenne; de jórészt elveszítené azt a magyar elemet, mely a megye politikai jellegére, szerepére évszázadokon át döntő befolyással volt. Nem is juthat eszébe senkinek, hogy azt, amit az ősök bölcsessége alkotott, botorul szétrombolja...”

Földrajzi tekintetben vármegyénk rendkívül változatos. Határainak egy része s az egész felvidék hegyekkel borítva; a dereka egy hosszú, tágas, termékeny fennsík, mely Gálszécsen alul kelet felé mindinkább ellapul, s alsó vidéke a Hernád, Sajó és Tisza mentén, valamint a Bodrog, Latorca és a Tisza között fekvő Bodroglók a leggazdagabb, buja földekkel megáldott síkság.”¹⁸

A Népesség c. fejezetben a népszámlálási adatok, valamint Bodiczky Ede, zempléni levéltárnok statisztikája alapján Ballagi elsősorban a kivándorlásokról, annak gazdasági és szociális okairól szól, valamint a megye nemzetiségi és felekezeti viszonyairól.

---

¹⁶ Uo. 4.

¹⁷ Vö. a 11. sz. jegyzettel.

¹⁸ Uo. 4–5.

Utóbbinál saját megfigyeléseire is támaszkodhat, ami fontos következtetéseket tesz lehetővé:

„Az összes népesség 37,09%-a r. katolikus, 30,82%-a g. katolikus s 19,61%-a református. Erősen van még képviselve a zsidó hitfelekezet is, t.i. 10,19%-kal. Nemzetiségre nézve 47,19% magyar, 35,92% tót, vagy mint Hunfalvy nevezi, szlovák és 10,37% ruthén vagy orosz...

Ha általában igaz, amit Grünwald¹⁹ állított, hogy Magyarországon vannak tót nyelven beszélő lakosok, de tót nemzetiség nincsen: akkor áll ez különösen a mi tójtainkra, kikben a nemzeti öntudat, a faji összetartozóság érzete egyáltalában nincsen kifejlődve. Merem állítani, hogy nincs az az ékesszóló agitátor, aki a Zemplén megyei tótban ma ezt az öntudatot képes lenne fölébreszteni. Meg sem értené a mi tótunk a pánszláv jelszavakat, nemhogy lelkesedni tudna azokért.

De viszont anyanyelvéről sem mond le egykönnyen, nemcsak azért, mert igen nehezen tanul meg más nyelvet, hanem mert szüksége sincs rá, hogy anyanyelvét mással cserélje fel. Az ő nyelve olyan, mely – mint mondani szokták – ragad az emberre. Ha tehát szolgálatba áll: gazdáját ő tanítja meg a maga nyelvére, s ha gazdája vagy földesura magyar, ez annál könnyebben megy, mivel a magyarnak különben is természete az alkalmazkodás. Újhelyen felül úri házaknál még a belső cselédek is tótok, kiknek kedvükért az egész ház apraja-nagyja megtanul tótul. A terebesi, gálszécsi, kelecsényi, nagymihályi tót megérti a magyar szót, de azért a magyar kaputrokkos ember, bármily nehezebbre is esik neki, tótul beszél vele...

Különös jelenség, de nemcsak nálunk tapasztalható, hogy míg a tót a megmagyarosodástól annyira idegenkedik: az orosz, ott ahol a magyarokkal érintkezik, ha lassan is, de magyarrá lesz. Pedig a tót és orosz, nyelvére nézve alig különbözik egymástól, s így a magyar nyelv elsajátítása – mennyiben megmagyarosodásuknak ez lenne a legfőbb akadálya – egyikre nézve épp oly nehéz, mint a másikra nézve.”²⁰

Ballagi tehát jól ismerte az 1880-as, '90-es évek hatalmi nacionalizmusa mellett érvelő publicisztikát (ugyanakkor hajlott elfogadni pl. Sasinek²¹ „szlovák fajrokonai asszimiláló képességéről” írt megállapításait is). S e differenciáltabb szemlélet és saját tapasztalatai alapján ismerte fel, hogy az anyanyelv nem azonosítható az etnikummal, miként a magyar nyelv elsajátítása sem az asszimilációval, amelynek kulturális, tudati tényezőire is utalt.

Még részletesebben szól Ballagi a zsidóságról:

„Annál lassúbb tempóban* halad a zsidók magyarosodása. Zsidó és zsidó közt azonban különbséget kell tennünk. A haladók, vagyis a kongresszuspártiak nálunk is, mint országszerte, nyelvökre, szokásaikra nézve megszűntek idegenek lenni. De ezeknek száma igen csekély. Újhelyben külön hitközséggé alakultak²², egyebütt csak szórványosan találkozunk velük. Annál többen vannak az orthodoxok. Ezek két részre oszlanak. Mind a két résznek közös jellemvonása a kizárólagosság. Ősi vallási szokásaikhoz való

¹⁹ Grünwald Béla (1839–1891), történétíró, publicista, Zólyom megyei főjegyző, majd alispán, az 1878-ban létrejött Egyesült Ellenzék tagja. A közigazgatás centralizációjáról vallott nézetei (ami az asszimiláció, a „nemzet-culturai egység” megteremtésének egyik eszköze lehet) Ballagira is hatottak. Utalt munkája az 1878-ban megjelent Felvidék című politikai tanulmány.

²⁰ Uo. 12–13.

²¹ František Sasinek (1830–1914), pap, történétíró, publicista, rövid ideig a Matica Slovenska titkára.

* Tí. a kárpátukránoknál.

²² Sátoraljaújhelyen valójában az orthodox hitközség 1886-os megalakulásával egyidejűleg az anyahitközség a status quo ante irányzathoz csatlakozott.

makacs ragaszkodásuk lehetetlenné tesz rájuk nézve a művelt társadalomba való belépést; a társadalomban egy egészen elkülönített érdekkört alkotnak, mely a többi érdekkörrel felette laza összeköttetésben áll. Csakhogy míg az egyik részben megvan a hajlandóság és az igyekezet a nemzettel való egyesülésre: a másik, az ú.n. chassid felekezet, idegennek tekinti magát közöttünk.

A hegyaljai és a bodrog-, valamint taktaközi orthodox zsidók asszonyai, gyermekei otthon éppen úgy, mint az utcán magyarul beszélnek, s csak a férfiak egymás közt, a »börzén« – amint piaci összejöveteleiket nevezik nálunk a keresztyének – használják azt a bizonyos jargont; míg ellenben a chassideusok a magyar szótól irtóznak, miután vallásuk szigorúan tiltja nekik bármely művelt nyelv használatát. Ez a tilalom annál szentebb a Zemplén megyei chassideusok előtt, mivel a chassid felekezet főemberei 1866-ban²³ éppen a mi megyénkben, Nagymihályon tartott zsinatukon kötötték azt a lelkükre...

A bocher²⁴ mellett főképpen a rabbinus akadályozza meg az orthodox zsidónak nemzeti szellemben való átalakulását s azt, hogy a társadalomban számottevő tényező legyen. A rabbinus elzárkózik a világtól, csakis híveivel érintkezik, úgy, hogy alig ismeri őt a községben valaki. Én, ki csaknem két évtizede lakom Sárospatakon, ma sem tudom, hogy néz ki az idevaló népes hűközség vezére. A zsidó lelkipásztor a közéletben nem szerepel, annyira nem, hogy például a vármegyei bizottságban, melynek pedig közel száz, különböző felekezetbeli lelkész tagja szokott lenni, egyetlen egy rabbinus sincsen. A községi képviselőtestületekből is a községbeli lelkészek közül rendszerint csak a rabbinus hiányzik.

Nagyon természetes, hogy midőn az, akinek a zsidóságot a társadalommal szemben képviselnie kellene, ennyire magába vonul: a ridegen értelmezett vallási szabványok uralma alatt álló zsidóságot mindenki egy külön, teljesen idegen kasztnak tekinti, melyet üldözni ugyan nem üldöznek, miután a mi népünkben az antiszemitizmus még eddig gyökeret nem vert, de különösebb rokonszenvet sem érezhetnek iránta.²⁵

Ballagi tehát a századvég konzervatív-liberális szellemében differenciálja a nyelvükben és szokásaikban magyarosodott neológ, illetve a vallási hagyományaik miatt erre képtelen ortodox zsidóságot. (Az asszimiláció fogalmát nem használja.) Ugyanakkor még erőteljesebbnek tűnik a külső, politikai kritériumok: a zsidóság nemzeti vagy nemzetietlen voltának számbavétele. Ezen az alapon választja le az ortodoxokról a „nemzettel való egyesülésre” még csak hajlandóságot sem mutató, idegen, ezért élesen bírált hasszid irányzatot, melynek sajátos kultúrájából, életfelfogásából semmit sem tudott és kívánt megérteni. S e mögött, illetve a szövegben érzékelhető, a zsidósággal való szembe fordulásban – miként a család többi tagjánál – talán valamiféle önigazolást vagy védekezést is feltételezhetünk.²⁶

Ezt követően Ballagi a népesség fő megélhetési forrásával, a mezőgazdasági termeléssel foglalkozik, a konzervatív, illetve agrárius szemlélet szerint: a nagybirtokok és a parasztgazdaságok szembeállításával, a különbségek némiképp egyoldalú kiemelésével.

„Az uradalmakban a viszonyokhoz képest helyesen, okszerűen gazdálkodnak, de nem intensive, a szó nyugat-európai értelmében. A váltógazdaság rendszerét alkalmazzák, amennyiben ugyanazon földben felváltva kalászos és gumós növényt vagy takar-

²³ A nagymihályi zsinat 1865 őszén ült össze.

²⁴ Ballagi apja fiatal korában maga is bocher (jesivákon tanuló talmudista) volt, aki Északkelet-Magyarországon vándorolva a Talmud recitálásával segítette családjá szűkös megélhetését, s aki csak egyetemistaként tanult meg magyarul.

²⁵ Uo. 15–16.

²⁶ Erről s a képviselőválasztáskor Gézát ért támadásokra Waktor i. m. 70–72.

mányt természetnek; de a földek egy része ugarban vagy legelőnek marad. Ez az az extensív váltógazdaság, mely paradoxonnak látszik s mégis a mi viszonyaink közt, különösen a munkaerő-kalamitást tekintve, egyedül ésszerű. Egyik bodrogközi uradalomban például, amely pedig a legrendezettebbek, a legjobban kezelték közé tartozik, amellet, hogy a mezőgazdaságilag használt összterületnek 40%-a még természetes kaszáló és legelő, a szántóföldeken a termelt növények aránya a homokos talajban 33 1/3% őszi kalászos, 33 1/3% tavaszi kapás, 16 4/6% takarmány, 16 4/6 tiszta legelő; a kötöttebb talajban 9 1/11% tiszta ugar, 9 1/11% olajnövény, 18 2/11% őszi kalászos, 18 2/11% tavaszi kalászos, 27 3/11% kapásnövény, részben dohány s 18 2/11% különböző takarmánynemű here. Az uradalmi földeket aszerint, amint lazábbak vagy tömörebbek, 3–6 évenként istállótrágyával trágyázzák meg. A mezei munka nagyobb részét gépek segítségével végzik. Ilyetén gazdálkodás mellett a nagybirtoknak nemcsak kellő jövedelmezőségét biztosítják, de egyszersmind termőerejét is konzerválják.

A kisbirtokosok ellenben nálunk is, épp úgy, mint az ország legtöbb vidékén, valószínűségi rablógazdálkodást folytatnak, s ennek tulajdonítható, hogy földjeik termőképességének csökkenésével azoknak jövedelmezősége is alább száll. Ez utóbbi tekintetben nem is hasonlíthatók a Tisza–Maros szögében fekvő megyék közép- és kisbirtokaihoz.

Összes bajaik legfőbb kútforrása abban rejlik, hogy nem tartják meg a helyes arányokat gazdaságukban. Az 1889-i adatok szerint Zemplén vármegye a búzával bevetett terület nagysága szerint a megyék közt a 18., a rozssal, árpával és zabbal bevetett terület nagysága szerint a 9. helyet foglalta el. A magtermelés a szántó föld terjedelméhez viszonyítva, túlságosan nagymérvű...

A legprimitívebb módon gazdálkodnak azonban a Krajnyán, a gácsországi széleken, ahol a földet egyáltalán nem pihentetik, hanem amint learatnak, az őszt az első szántásba vetik; faekével szántanak; ugarnak híre sincs. Sőt egyes helyeken, a Nasztáz hegylánc vidékén azt az irtó és égető rendszert követik, mely Oroszországban és Szibériában divatozik. A zboji vagy a krivai orosz kora tavasszal hozzáfog az uraságtól kapott cserjés kiirtásához, s júniusban, az akkorra már meglehetősen kiszáradt fákat és gallyakat fölgyújtván, az ekként hamuval megtrágyázott földet, az úgynevezett »pászikát«²⁷ tatarákkal, borkölessel veti be.

Ballagi tehát ezúttal is az adatszerűséget és a megfigyelésekre épülő leírást kombinálja, ami más tájegységek, sőt országhatárokon túli területek összehasonlításával egészül ki. Ez egzakt, illetve a személyes gazdálkodás tapasztalatára épülő közzgazdasági- agrárgazdasági törvényszerűségek feltárását tette lehetővé.²⁸ Jól érzékeli pl. a birtokaprózódás folyamatát, amely azonban az 1890-es évek elején Zemplénben nem vált olyan arányúvá, amely az uradalmak munkaerő-szükségletét – különösen a nagy nyári munkák idején – fedezhette volna. (Ehhez hozzájárult, hogy ebben a megyében országosan is kimagasló volt az 1000 hold feletti nagybirtokok száma.) S ennek következménye a szerző által legsúlyosabb problémának tekintett munkaerőhiány, ami a munkabéreket, ezáltal az uradalmak kiadásait növelte, s a beruházásokat, a termelés korszerűsítését nehezítette. (A törpebirtokosok aránya – miként Ballagi is érzékeli – a határ menti területeken volt a legnagyobb, akik szerény kereset-kiegészítési lehetősége is elapadt, mivel

²⁷ Ballagi i. m. (Zemplén...) 18–19.

²⁸ Ballaginak az 1890-es évek közepén Sárospatakon 120 kat. holdas, kizárólag szántóföldből álló saját kezelésű birtoka volt, amelyen mintegy 30 szarvasmarhát és 350 sertést tartott. Emellett nyilvánvalóan ismerte a korabeli szaklapokat (a Gazdászati Közlönyt, a Falusi Gazdát stb.) és a gazdasági irodalmat. Vö. pl. Kenessey K., 1868. (Birtokának adatai: A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. II. köt. Gazdacimtár. Budapest, 1897. 316–17.)

„...a zempléni és Szabolcs megyei szeszgyárak, ahol ősztől tavaszig munkát kaptak volt, nagyobbára megszűntek, s miután a magyar-gácsországi vasút megnyíltával²⁹ a nyíregyházi piacról nem ők szállítják többé a gabonát Gácsországba.”³⁰)

S még egy, többször megismételt, tehát kiemelt okát látja Ballagi a parasztbirtokok kedvezőtlen helyzetének: az uzorát, amit kevésbé egzakt összefüggésbe állít, s némi előítéletességgel, a korabeli antiszemita politikai és pamfletirodalomban is megjelenő érvekkel magyaráz.³¹

„A statisztika által régen és megdönthetetlenül be van bizonyítva, hogy amilyen arányban el van terjedve valahol a pálinkaivás, abban az arányban pusztít az uzora. A pálinka pedig nálunk mint nemzeti ital szerepel. Megyénk, ha nem is oly nagy mérvben, mint például tíz évvel ezelőtt, de még mindig el van árasztva a szokásokra, erkölcsökre, sőt nyelvre nézve is idegen proletárokkal, kik a nép pálinkaivási szenvedélyét saját céljaikra kizsákmányolva, megélhetésük eszközéül az uzorát választják. Amelyiknek egy-két száz forintja van, kiadja azt uzorakamatra, úgy hogy évi kamatjövedelme fungibilis tőkéjét megkétszerezi, sőt megháromszorozza; amelyiknek meg krajcárjai vannak, az a természetbeli uzorát kultiválja. S az uzorának ez utóbbi fajtája a legveszedelmesebb. Hogy az uzoraper mégis többnyire hiányzik az újhelyi törvényszék statisztikájából, ez csak uzorásaink élelmességét és ügyességét, valamint uzoratorvényünk tökéletlenségét bizonyítja.”³²

Korszerűbb, valamiféle „ökológiai” szemlélet érvényesül, amikor Ballagi a gazdálkodás és az életmód feltételeinek változásában a természeti környezet, illetve az abba való emberi beavatkozás – korántsem egyértelmű – szerepét emeli ki. Példaként a folyószabályozásokat említi:

„Míg a Bodrog és Tisza szabályozását meg nem kezdték – melyre vonatkozólag mint érdekes történeti adatot említhetjük fel, hogy a Beszédes József által készített, de Vásárhelyi és Paleocapa által később lényegesen módosított első szabályozási tervet a helytartótanácsához Zemplén megye terjesztette fel – a bodrogi közösi nép úszott a jólétben; az állattenyésztésből nemcsak megélt, de meg is gazdagodott...”

A szabályozás után a bodrogi közösi birtokos legelőit feltörte, az állattenyésztéssel felhagyott, s a gazdálkodási rendszer ilyenén megváltoztatása veszedelmessé lőn rá nézve azáltal, hogy a szabályozás után sem menekült meg az árvizektől. 1846 óta, amikor a bodrogi közösi Tiszaszabályozó társulat működését megkezdte, a mentesített árteret már hatszor öntötte el a víz, számba nem véve a részleges árvizeket, amilyen a folyó évben is előfordult a Felső-Bodrognál, ahol az idegi gátszakadás következtében 5.000 holdnyi terület került víz alá. Míg azelőtt a víz termékenyítőleg hatott a legelőkre, ma a feltört humuszt vízenyőssé s ennél fogva rövidebb vagy hosszabb időre hasznavehetetlenné teszi... gondoskodni kell újabb átmetszésekről, valamint a már elkészített átmetszések kijavítása útján a Bodrog lefolyásának fejlesztéséről, mert különben az átmetszések által rázúdított mellékfolyók vízének, a Tapoly-Ondavának, valamint a Latorcának, Laborcnak és Ungnak levezetésére a tavaszi és őszi nagyobb áradások alkalmával nem képes.

A belvizek eltávolítása végett egy főcsatornát már készítettek ugyan, de a tervezett mellékcsatornák egy része még mindig hiányzik, valamint az a másodrangú csatornahá-

²⁹ Az Első Magyar Gácsországi Vasút 1869-es engedélyezését követően, 1873-ban indult meg.

³⁰ Ballagi i. m. (Zemplén...) 19.

³¹ Vö. pl. Bartha M., 1901. különösen 125–42.

³² E szakasz az Igazságszolgáltatás c. (VII.) fejezetben szerepel. Ballagi i. m. (Zemplén...) 57–58.

lőzat is csak a papiroson van meg, amelyet nemcsak bizonyos területek mentesítésére, hanem öntözési célokra is fel lehetne majd használni.”³³

S ebben a témakörben fogalmazza meg legélesebb kritikáját Ballagi az elmaradottsággal, az emberi tudatlansággal és nemtörődőséggel szemben. A tárgyilagos hangnem is némiképp módosul, miközben a megye állattenyésztéséről szólva kiemeli, hogy

„A törvény szerint egyes vagyonos községeket, melyekben az állattenyésztés nagy terjedelmű, a miniszter állatorvos tartására kötelezhet; nagyobb terjedelmű állattenyésztést űző több község pedig ú.n. körállatorvos alkalmazására volna kötelezhető. Nálunk a törvényben jelzett község van akárhány; de azért körorvos egyetlen egy sincs, s az összes állatorvosi személyzet a Zemplén vármegye területén működő állami kerületi állatorvoson kívül 2 vármegyei, 2 községi és 2 magánállatorvosból áll.

Eme körülménynek tulajdonítható, hogy a járványok lehet mondani évenként meg-tizedelik az állatállományt. Ha a Bodroghközön egy sertés elhullott orbáncban, gazdája a törvény követelményével mitsem törődve, az esetet nem jelenti be a közigazgatási hatóságoknak – minek is jelentené különben, mikor az úgy sem tesz, mert szakértő közegek hiányában nem is tehet semmit a ragály tovább terjesztése ellen; hanem belöki a dögöt a Bodroghba, s az ily módon megfertőztetett víz által a Bodroghköz összes sertésnyájain végignyargal a ragályos betegség.

A sertésorbáncban kívül a lépfene, a sercegő üszök-kór s a száj- és körömfájás úgy-szólván rendes látogatója a gulyák és nyájaknak, s már annyira megszokott, hogy nem tesznek ellene a gazdák semmit, annyival kevésbé, mert nincs kihez fordulniok tanácsért és útbaigazításért.”³⁴

A mezőgazdaság állapotából, illetve eltartóképességéből indul ki Ballagi, amikor a megye iparáról szól. A házi- és kézművesipart helyezi előtérbe, amely Zemplénben a 19. század végén is meghatározó maradt. S ennek differenciált funkciójáról, a paraszti áruterelésben betöltött szerepéről, a háztartások szerkezetével való összefüggéseiről vagy az életformát befolyásoló következményeiről olyan megfigyeléseket tesz, amelyek pl. a protoindusztrializációt vagy a dualizmus kori regionális iparfejlődést előtérbe helyező újabb: lokális vizsgálatok számára is hasznosak lehetnek. (S mindezzel összefüggésben, e szakaszokban kerül leginkább előtérbe a korabeli életmód és mentalitás elemeinek szuggesztív megjelenítése.)

„Vármegyénkben az éghajlati és talajviszonyok s az anyagi jólét hiánya régidő óta mint iparfejlesztő tényezők szerepelnek. Ha a bodroghközi, harangodi, általában a természet által jó földdel megáldott ember kihúzhatja is a telet trágyahordással és favágással, sőt némelyik jóformán a heveréssel, a felvidéki tótnak és ruthénnek hosszabb a tele, rosszabb és kevesebb a földje, sőt a nagyobb résznek földje sincs, ennélfogva az év minden szakában dolgoznia kell, hogy éhen ne haljon; a háziiparral segít magán úgy ahogy.

Hajdanában a köznép asszonyai az uraság házában sajátították el a szövés mester-ségét. Ma is ismerünk még tisztos matrónákat, akiknek otthon készült a fehérmű-kelengyjök. A hosszú őszi és téli estéken a család nőtagjai a cselédekkel és zselléraszso-nyokkal összeültek, s szorgalmasan szőtték-fonták azt a vásznat, melyet a rozsnyói fehé-riűk – mert többnyire hozzájuk vitték fehéríteni – nem győztek eléggé dicsérni. Ki is szolgált az a vászon három nemzedéket becsületesen, sőt egy kis maradék még a szép-unokáknak is jutott belőle.

---

³³ Uo. 20–21.

³⁴ Uo. 27.

A szokások, az erkölcsök, az ízlés persze ma már megváltoztak. Jelenleg a zongora lármája pótolja a rokka pergését, s a mechanikai orsóval készített és az appetúra által tetszetős külsejűvé változtatott olcsó vászon felel meg a közönség ízlésének. Csak a paraszt maradt hű a rokkához és guzsalyhoz. Nincs olyan falu vármegyénkben, ahol a parasztnők ne szónének, fonnának, s ahol saját kezök munkájával el ne látnák magukat fehérenművel. Csakhogy míg a magyarulakta vidékeken a szövést inkább csak időöltésül és a házi szükséglet ellátása végett űzik: a felvidéki parasztnők saját szükségletükön felül még a piacra is dolgoznak. A vásárokon az otthon készült, napon fehéritett hazai vászon sikeresen versenyez a vegyileg fehéritett osztrák gyártmánnyal.

Még egy más különbség is észlelhető az alvidéki és a felföldi paraszt háziipari tevékenysége között. Amaz azonkívül, hogy asszonyait a rokkához ülteti, legfőlebb munkaeszközei egy részét állítja maga elő, s a házának rendben tartásához szükséges könnyebb ácsmunkát végzi el: emez ellenben a fehérenműn kívül bútorokat, mindenféle szerszámokat, gazdasági eszközöket, halinát és egyéb posztót, szekeret, kosarakat készít eladásra...

A tőketeremesi, nagyruszkai, kazsui és hardicsai paraszt igen szép és tartós asztal-neműt sző. Sztropkó vidékéről gazdasági eszközök, kosarak; Szécs-Keresztúr vidékéről lópokrócok kerülnek nagyobb mennyiségben a piacra. Az abarai, deregnyői, rátkai parasztbodnárok készítményei – addig, míg a hegyaljai szőlő el nem pusztult – különösen bő termés idején versenyeztek a gyárilag készült hordókkal, melyek formásabbak voltak ugyan, de nem sokkal jobbak.

Az alvidéken csak néhány bodrogközi magyar község és Kesznyéten lakói kereskednek saját készítményű háziipari cikkekkal. A két Cigánd, Kisgéres, Vajdácaska szatyorral, szakajtóval, gyékénnyel, méhkassal, lábtörlővel ellátják jóformán az egész vármegyét; Karád és Kis-Cigánd pedig lópokrócot készít nagyobb mennyiségben.

Ahol, mint Zemplén megyében, évenként százezreket érő háziipari cikk készül eladásra; ahol vannak községek, különösen Szinna vidékén, melyek a háztartási eszközöktől a legutolsó ruhadarabig mindennel képesek ellátni magukat anélkül, hogy a nyersanyag beszerzésén kívül egyébre egy krajcárt is költenének: ott bizonyára meg van vetve a háziipar alapja. Nálunk tehát ezen a téren nem annyira teremteni kell, mint inkább fejleszteni azt, ami megvan, s aminek teljes kifejlődésére a szükséges előfeltételek nem hiányzanak.³⁵

Közvetett politikai állásfoglalásra a közigazgatást bemutató fejezetben nyílik leginkább lehetőség. A kiindulópont azonban a helyi „állapotok” bírálata, ami a nemesi hagyományú, korszerűtlenül működő vármegyével szemben a Sennyey Pál vezette egykori 67-es ellenzék centralizáló célkitűzéseinek elfogadásával kapcsolódik össze.

„A magyar közigazgatás napirenden lévő reformja érdekében az első nagyobb szabású akció – dicsekedve mondhatjuk el – 1875-ben vármegyénkben indult ki. A híres »zemléni 12 pont« – mely Sennyey pártjának programját foglalta magában – a közigazgatás gyökeres átalakítását nemcsak sürgeti, de egyszersmind erre vonatkozólag az alapelveket is megállapítja. Az egyik pontban kifejezi a párt abbéli óhaját, hogy egyfelől a közigazgatási tisztviselők és a központi kormány közt szorosabb kapcsolat hozassék létre, másfelől, hogy az önkormányzat köre tágíttassék, mivel ily módon fog az állam érdekeinek fenntartása és törvényeinek pontos exequálása a végrehajtó közegek szerves közreműködése által biztosíthatni, viszont a központi kormány intézkedései a közvetlenül érdeklött autonóm testületek törvényes és beható ellenőrzése, illetőleg közreműködése mellett csakis így lesznek végrehajthatók. Kívánja továbbá a zemléni prog-

³⁵ Uo. 33–35.

ram a nehézkes, költséges és lassú bürokratikus ügyrendnek és eljárásnak a személyes felelősség elvének következetes érvényesítése mellett megszüntetését; valamint a községi törvény olyatén módosítását, mely szerint a község népének anyagi viszonyai és műveltségi fokához képest az alkotmányos intézmények sorában életerős gyökeret verjen, és valóságban fogantatosítható s a jelenleg nagyban felszaporodott költségek lehető kímélésével végrehajtható is legyen stb., stb.³⁶

Mindmegannyi életrevaló, nagyfontosságú vezérelv, melyet ma már nem egy párt, hanem a közvélemény, a nemzet zöme vall magáéinak. Minthogy azonban megvalósításuk mindeddig nem sikerült: közigazgatásunk ma sem jobb, mint amilyen a »zempléni pontok« idején volt...

Zemplén megye bizottságában az értelmiség erősen van képviselve.³⁷ A viriliseknek rendszerint több mint egyharmad része magasabb értelmi qualificatiója alapján a kétszeres adóbeszámítás kedvezményében részesül. S ennek dacára vármegyei közgyűléseink épp oly sivár benyomást tesznek a szemlélőre, mint ama felvidéki megyék gyűlései, melyeknek közönsége nagybárra a körjegyzőkből és az értelmetlen falusi bírákból telik ki. A vármegyeház nagyterme csak akkor telik meg, ha választani kell, vagy ha – mint könnyelven mondják – valami »hecc« van készülöben. Ha választás van, ezzel többnyire eltelik a gyűlés első napja. A második és esetleg a harmadik napon, amikor a szó igaz értelmében vett önkormányzati ügyek elintézésére kerül a sor, a vidéki bizottsági tagoknak már hűlt helyük, s a tisztviselőkön kívül legfőlebb egy-két Újhelyben lakó tag lézeng a teremben. Hagyján, ha legalább a közgyűlés által választott bizottságokban volna eleven, pezsgő élet. De alig adnak magukról életjelt...

Hogy nagyobb községeink is mennyire hátra vannak maradva, azt külső képük árulja el. A piszkos, kövezetlen vagy különböző nagyságú, borotvaélű kövekkel burkolt, kátyús, rosszul vagy éppen nem világított utcák; az elhanyagolt mezei utak; a rendetlen építkezés; a kihalt piac, ahol az az egy-két kofa lopja a napot, kinek összes áruba bocsátott portékája nem ér annyit, amennyit kereshetne két kezével egy nap alatt, ha kedve volna dolgozni; a ronda középületek; a rongyokba burkolt koldusok nagy serege; a városban lézengő, egy-két egyenruhás rendőr, kinek ábrázata, járása, magatartása világosan elárulja a semmittevést – mindmegannyi ismertetőjelei a nyomorúságos községi adminisztrációnak.³⁸

Ugyanez a kritikus hangnem folytatódik a megye közegészségügyének: a halálozási mutatók, a falvak rendezetlenségének, a csatornázás hiányának, a járványok vagy az orvosok alacsony számának számbavételekor, ami lehetőséget ad az életmód és életforma néhány elemének felvázolására is.

„Népünk életmódja általában nyomorúságos. Szegénysége és műveletlensége életmódjában nyilvánul. A legkedvezőtlenebbek e tekintetben a viszonyok a szinai, sztropkói és homonnai járásokban.

Az oroszok szénaboglyához hasonló házai alacsonyak, ablakaik kicsinyek, s inkább világításra, mint szellőztetésre használtatnak. A szellőzetlen, bűzös lakások túlszűfoltak, s a háziállatoknak is hajlékul szolgálnak. Az alsó, magyarlakta járásokban az építkezés egészségi szempontból kevésbé kifogásolható; de a lakások légköre, különösen télen át,

³⁶ Az 1875-ben elfogadott zempléni pontok vonatkozó szakaszait Ballagi csaknem szó szerint veszi át. Vö. Mérei Gy., 1971. 88.

³⁷ A vármegyei törvényhatóságnak, miként Sárospatak képviselőtestületének Ballagi is tagja volt, ami leírásainak szemléletességét, illetve hitelességét biztosítja.

³⁸ Ballagi i. m. (Zemplén...) 58–59, 62–63.

midőn ember, állat fedél alá húzódik, s midőn a fűtött szobát féltékeny gonddal őrzik a hideg légáram betódulásától – kiállhatatlan.

Ruházattal a férfiak elég jól el vannak látva. Télen a ködmön és szűr vagy guba, nyáron a darócing és gatyá megfelel céljának. Az orosz nők és gyermekek azonban, különösen télen át, a hiányos, szellős ruházat, ez utóbbiak általában a hiányos gondozás következtében sokat szenvednek.

A köznép táplálkozása vidékek szerint változik. A tót nálunk is kevéssel beéri. Anál nagyobb a magyar paraszt igénye. Búza- vagy gabonakenyér és szalonna nélkül a magyar munkás nem tud ellenni. A krajnyai nép a szó szoros értelmében nyomorog. Se petróleumot, se gyertyát nem használ, hanem fenyőszilánkkal világít. Tatárkán és burgonyán tartja fenn magát; húst csak akkor lát, ha marhája elhullott. Sőt egyes határszéli faluban, például Kriván, Navoszeliczán és Zbojban a tatárkának is azt a fajtáját termesztik és fogyasztják, mely a legkiadóbb, mely 60–70 magot ad, de amely az egészségre határozottan ártalmas, s keserősége miatt jóformán élvezhetetlen.”³⁹

Könyve befejező szakaszában Ballagi a megye közoktatásügyéről szól. Mint az érettségi vizsgák kormányképviselője (aki népiskolai tankönyvet is írt⁴⁰) jól ismerte az alsó és középfokú oktatás helyzetét, színvonalát, s ő is a magyar oktatási nyelv terjesztésében látta a magyarosítás egyik fontos eszközét. A legrészletesebben és nem kis büszkeséggel persze az „egész felvidék legkiválóbb és legrégebb kulturális központjáról”, a sárospataki iskoláról tudósít.

„A sárospataki főiskolát elsősorban ugyan saját vármegyénk, de egyszersmind a szomszédos vármegyék is igénybe veszik. A főgymnasium növendékeinek száma a négyszáz körül ingadozik, miután a párhuzamos osztályok hiánya miatt az alsó négy osztályba a jelentkezőknek csak egy része vehető fel; a hittanhallgatók és joghallgatók száma pedig az utóbbi években átlag 50–50-re rúg; s a főgymnasiumi és akadémiai összes növendékek és hallgatóknak körülbelül egyharmad része Zemplén vármegyei. Vallásra nézve túlnyomólag reformátusok. A más vallásúak – róm.katolikusok és zsidók – száma elenyészőleg csekély.

A század elején a debreceni és a pataki kollegiumok voltak az ország legnépesebb iskolái. Patakon 1807-ben a tanulók száma 1260 volt, s ugyanekkor az ország fővárosában az egyetemen mindössze 647, és az attól egészen különálló gymnasiumban 637 tanuló volt.

Igaz, hogy ma a főiskolát népesség tekintetében túlszárnyalja az ország több tanintézete; a hittanhallgatók száma aggasztó módon megfogyatkozott, annak jeléül, hogy a teológiai pálya a lelkészek rossz dotatiója következtében nem valami kecsegtető az ifjúságra nézve; a jogászok is jóval kevesebben vannak jelenleg, mint 1875 előtt, amikor még az egyetemen megszerzendő doktoratus kötelezővé nem tétetett; végre a gymnasium népességének emelkedését, amely pedig az akadémiai ifjak létszámának emelkedésére is befolyással lenne, mint említők, a párhuzamos osztályok mellőzése akadályozza. Mindamelllett a főiskola most is elsőrangú szerepet játszik a hazai tanintézetek között, s az ősök által kijelölt irányban és szellemben haladva, amaz eredeti típusát máig megőrizte, melyet minden egyes növendékére mintegy rányom. Hajdanában a pataki diákot darabos modoráról ismerték meg; ma félszűzségét levetkőzte, s attól a szellemtől áthatva, melyet a főiskola falai közt szív magába, rendszerint a lángoló hazafiságnak, a szabadelvűség-

³⁹ Uo. 66–67.

⁴⁰ A magyar alkotmány címmel a Népiskolai Könyvtár XVIII. köteteként, a sárospataki irodalmi kör kiadásában jelent meg 1900-ban.

nek, a független, de azért kellőleg fegyelmezett, minden ízében magyar gondolkodásnak, a puritán becsületességnek, beszédben épp úgy, mint írásban a hamisítatlan magyarságnak képviselőjévé lesz az életben...

*Sárospatak városa – melynek óriási határát a természet pazar bőkezűséggel ellátta mindennel, s mely évszázadok óta a közművelődésnek egyik legjelentékenyebb gócpontja volt – nem emelkedhetett máig sem igazi városi színvonalra. A főiskola Patakon van, de nem Pataké. Ott tartja azt a hagyományokhoz hű protestáns közszellem s az alapítványok természete; de nem a polgárság, mely nincs, s mely a megyei székváros közelsége miatt, még a hatalmas kollegium védszárnyai alatt sem képződhetett ki.*⁴¹

Mindezek alapján a választott szöveget (amelyből ezúttal csak részleteket közölhettünk, s mélyebb elemzésére sem vállalkozhattunk) több szempontból az átmenetiség jellemzi. Az egykori országleíró-honismertető (vagy államismereti) irodalom, a leíró statisztika hagyományai mellett megjelenik a különböző jelenségek pontos, adat- és számszerű rögzítése. Ez statisztikai, részben levéltári kutatást igényelt, ugyanakkor gazdasági és társadalmi törvényszerűségek, valamint folyamatok feltárását tette lehetővé, ami önmagában a szubjektum túlzott érvényesülését ellensúlyozta. Másfelől viszont az összegyűjtött adatok a közvetlen megfigyeléseken alapuló, a tényekből eredő gyakorlati tapasztalattal kapcsolódnak össze. Ez pedig nemcsak a kvantifikáció egyoldalúságait (a helyi változatok elmosása, deduktív szemlélet) egyenlítette ki, hanem egy kötetlenebb, megjelenítő, sőt helyenként szuggesztív erejű elbeszélést tett lehetővé.

Ehhez minden bizonnyal Ballagi publicisztikai tevékenysége (s az ilyen jellegű munkák alapos ismerete) járult hozzá, amire öccse, Aladár is felfigyelt: „hármunk közt legtehetségesebb vagy, s legtisztább, cicomázatlanabb magyar zamatú styllal rendelkezel – tebelőled csak egy kis „svindli” hiányzik, s nagyobb szabású természeted, vagyis publicistának termett természetednél fogva hiányzik belőled az, mi kettőnknek lényegét alkotja, apróbb momentumok felkutatása...”⁴² S a tiszta, világos és élénk nyelvezet jellemző a bemutatott szövegre is, ami egyúttal a személyiség érvényesülését: hol az éles kritikát (főként az elmaradottsággal szemben), hol a kevésbé nyílt politikai állásfoglalást biztosíthatta.

Utóbbiról azt mondhatjuk, hogy az az egykori szabadelvűség talajáról (szokásos módon) konzervatív, illetve nemzeti irányban tolódott el, ami összeegyeztethető volt a sárospataki protestáns szellemiség hagyományaival. Ez azonban – e munka alapján – nem jelentett egy konkrét politikai irányzat melletti kiállást, legfeljebb olyan kérdésekben való véleménykifejtést (pl. oktatásügy, közigazgatás, asszimiláció), amelyek lokális szinten a legközvetlenebbül hatottak, s egy sor megoldandó helyi problémát vetettek fel. A kiindulópont tehát Zemplén vármegye (az utalt kiegyenlítésre jellemző, hogy Ballaginál ez a „Kossuthok, Andrásyak, Sennyeyek vármegyéjeként” jelenik meg⁴³ – holott ismert volt pl. az utóbbi két család személyes konfliktusokkal is terhelt ellentéte), melynek gazdasági és közművelődési fejlődése válik a szerző számára a szövegformálást is befolyásoló prioritássá.

---

⁴¹ Ballagi i. m. (Zemplén...) 72–73.

⁴² Idézi Waktor i. m. 67. (Ballagi Aladár önmagával és Závodszy Károly irodalomtörténéssel hasonlítja össze testvérét.)

⁴³ Ballagi i. m. (Zemplén...) 78.

IRODALOM

Ballagi Géza

1893 Zemplén megye. Budapest

1895 Emlékbeszéd id. báró Vay Miklós felett. 69. Budapest

Bartha Miklós

1901 Kazárföldön. Kolozsvár

Glatz Ferenc

1980 Történetíró és politika. Budapest

Kenessey Kálmán

1868 Mezőgazdasági munkaerő-calamitas. Pest

Kőrösi József (szerk.)

1891 Megyei Monografiák. I. köt. Budapest

Mérei Gyula

1971 A magyar polgári pártok programjai 1867–1918. Budapest

Szánthó Gyula

1909 Emlékbeszéd Dr. Ballagi Géza felett. In: A sárospataki ref. főiskola akadémiai és főgimnáziumi értesítője az 1908–1909. iskolai évről. 244. Sárospatak

Ujvári Péter (szerk.)

1929 Zsidó Lexikon. Budapest

Waktor Andrea

1995 A XIX. századi családmodell és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. Sic itur ad astra. 1–2. sz.

DESCRIPTION OF ZEMPLÉN COUNTY DURING THE AGE OF DUALISM

Recently have appeared in Hungarian historiography discussions about historical narration, moreover, authenticity of historical facts and sources. The conclusions argued that the possibilities of knowledge of the past varied widely from authors to authors or works. According to above mentioned points of view this study takes up the book entitled Zemplén county, which was written by Ballagi Géza in 1893.

The first chapter introduces author touching upon his family, descent, education and political view that have an effect on his approach. (Ballagi recognized the importance of local communal histories and brought together personal observation, statistics and archival researches.)

The next chapters cite the text of author that offered several interconnected opportunities. First the study describes circumstantially Zemplén county at the end of 19 century. The nature geography (climate, conditions of soil) and the demographical circumstances of the region, the distribution of the population according to nationality and religiousness, the course of assimilation, the economical structure of the settlements (moreover level of agricultural production and even the formation of the livestock farming), the administration, public health and education will be explained here.

Second, the describe of this region provides an opportunity to obtain a clearer picture of the author (of his personality, mentality, parochialism) and practice of his historiography (combination of publicism, describe of land, economic literature and scientific historiography).

Tamás Csíki